

„Attól félek, hogy talán nem történik mégsem semmi...”

Vajda Mihály filozófussal beszélget Fricz Tamás

– Ha a rendszerváltásról beszélgetünk, akkor érdemes rögtön az elején tisztázni: megtörtént-e már a rendszerváltás? Esetleg csak most kezdjük el, vagy éppen folyamatban van?

– Ha a „rendszer” azonosítjuk az egypárt-rendszerű kommunista diktatúrával, akkor a rendszerváltás a választásokkal egyértelműen befejeződött, és a régi rendszer már nem is regenerálható – hála Istennek. Ezzel szemben ha arról gondolkodunk, hogy megváltozott-e ezzel az élet minősége, egy másfajta szellemi és kulturális környezet jött-e létre, akkor azt mondom: ettől még nagyon messze vagyunk. Érzésem szerint az átlagpolgár számára minden látványos átalakulás ellenére viszonylag kevés dolog változott meg. Már tíz évvel ezelőtt a Repülő Egyetemen tartott előadásaimban is azt mondtam el, hogy attól még nem lesz demokrácia, hogy bevezettük a többpártrendszert, és hogy létrehoztuk a szabad piacgazdálkodáshoz szükséges intézményeket. Ugyanis a demokrácia intézmények és emberi magatartások együttese, és hiába teremtjük meg az előbbieket, az utóbbiak nem jönnek ettől automatikusan létre. Ezért egy nagyon hosszú és kínos folyamatnak nézünk elébe, és nem tudni, hogy mikor leszünk képesek felzárkózni Európához. Nem abban az értelemben, hogy mindig lehessen minden köztérben margarint kapni – persze ez is hozzátartozik az európaisághoz! –, hanem abban az értelemben, hogy az emberek számára természetessé váljon az, hogy beleszólhatnak a saját dolgaik alakításába. Ez nem pusztán tökéletesen felépített intézményeken, hanem az embereken is múlik. Kérdés, mikor lesz az emberek számára természetes az, hogy a hatóság nem azért van, hogy őket leckéztesse, hanem azért, hogy őket kiszolgálja. Ugyanis még a legszakszerűbben működő hatóságot is általában kényszeríteni kell arra, hogy szolgáljon, ne pedig uralkodjon.

– Ehhez a felépítendő demokratikus magatartáshoz nem pusztán a beleszólási jog természetes igénye tartozik hozzá, hanem például a politikai tolerancia is.

– Erre egy személyes példával felelnék. Nem rejtem véka alá, hogy a mostanában felerősödött urbánus–népies vitában egyértelműen az urbánus oldalon állok, és jobban szerettem volna az MDF vezette koalíciós kormányzathoz képest egy SZDSZ–Fidesz jellegű kormányzatot. Ugyanakkor tudomásul vettem, hogy az ország így választott, és tulajdonképpen az emberek beállítódásának leginkább a most megalakult kormányzat felel meg. Számomra egyáltalán nem tragédia a választások ilyen kimenetele, mert ha demokráciában élünk – és demokrata vagyok –, akkor el tudok fogadni olyan kormányzatot, amelyik nem a szívem szerint való. Én csak diktatúrát nem tudok elfogadni. Ezzel szemben számos ismerősöm, barátom esett kétségbe azon, hogy „ezek” miféle országot akarnak maguknak? De hát a demokráciának vállalni kell a következményeit. Majd megpróbálunk hangosan kiabálni, tiltakozni, ha valami nem tetszik nekünk a kormányzat működésében, hiszen éppen a tiltakozás joga tartozik hozzá szervesen a demokráciához.

– Azért az mégiscsak valószínű, hogy először az intézményeket kell megteremteni ahhoz, hogy egyáltalán tere nyíljon a demokratikus magatartásforma kialakulásának.

– Valóban: Magyarországon ennek most így kell történnie, holott történelmileg tekintve ez a folyamat Nyugaton fordítva játszódott le. Ott lassan-lassan kialakultak a polgári magatartásformák, amelyek előbb-utóbb kikényszerítettek olyan demokratikus intézményeket, amelyek az újfajta magatartásformáknak megfeleltek. Nálunk azonban ez így nem történhet, lévén hogy egyrészt nincs időnk várni a polgárosodásra, másrészt önmagától nem is kezdődne el ez a folyamat, aminek ismert, a magyar politikatörténet torzulásaira visszavezethető okai vannak. Azt mondanám tehát, hogy a rendszerváltás a politikai intézmények szintjén befejeződött, ezzel szemben a demokratikus politikai kultúra kialakítása csak most fog elkezdődni.

— *A rendszerről eddig mint politikai rendszeről beszéltünk, holott felfoghatjuk társadalmi-gazdasági rendszerként is. Ha ez utóbbi értelemben nézzük, akkor vajon létrejött-e a rendszerváltás?*

— Ez utóbbi megközelítésben alapjában véve a piaccgazdaság egy fajtájának megteremtéséről van szó. Nem szeméremből nem használok a kapitalizmus szót, hanem mert hosszú évek során arra a következtetésre jutottam, hogy a szocializmus–kapitalizmus terminusaiban való gondolkodás meglehetősen alkalmatlan a modern társadalmak problémáinak artikulálására. Hogy tőke–bérmunka viszony van, és hogy ez determináns tényező lehet a gazdaságon belül, azt tudjuk. De hogyha kapitalizmusnak kell neveznünk a mai Perut, a mai USA-t, a múlt századi Angliát és a náci Németországot egyaránt, akkor az derül ki, hogy e terminus nem igazán alkalmas a társadalmak valóságos viszonyainak megjelölésére. Ezért én ezt a fogalmat már nem használom, hanem azt mondom, hogy önszabályozó piaccgazdaságnak kell kialakulnia a nélkülözhetetlen politikai korrekciókkal. Ebből a szempontból Polányi Károly „Great Transformation” című munkáját tartom alapvetően fontosnak, amelyben megfogalmazódik, hogy a liberális utópia a gazdaságban realizálhatatlan, és amennyi realizálódott belőle a múlt század első harmadának Angliájában, az lényegében katasztrófát hozott, mert a társadalmi egyensúlyt tökéletesen felborította. A spontán piaci folyamatokba tehát politikai eszközökkel mindenképpen bele kell avatkozni. Ez az, amit manapság szociális piaccgazdaságnak neveznek.

Kérdés persze, hogy ennek magyarországi kiépítésére milyen lehetőségek vannak. Azt hiszem, csak elnyomó típusú társadalmi rendszereket lehet kiépíteni. Például nagyon egyszerű volt a szocializmusnak nevezett elnyomó társadalmi apparátust létrehozni. Sokkal nehezebb „létrehozni” azt, amiről az előbb beszéltünk, hiszen a piaccgazdaság a történelemben szerves fejlődés eredményeképpen jött létre, és nem úgy, hogy bárki felülről bevezette volna. Mi most ezzel a kísérlettel próbálkozunk. Egy olyan valamit akarunk felülről elindítani, amely eddig csak alulról sikerült.

— *Akkor tehát itt egy történelmileg egyedülálló kísérlet részesei vagyunk.*

— Feltétlenül. De még egyáltalán nem tudjuk, hogy e kísérlet sikerülhet-e, mert valami olyasmit csinálunk, hogy felszabadítjuk a társadalmi mozgáshetőségeket, azután meglátjuk, hogy a társadalom önmagát hogyan „valósítja meg”, önmagát hogyan építi fel. Nem lehet elképzelni felülről bevezetett, intézményesített szabadságot, csak a szabadság korlátait lehet eltávolítani.

— *Vagyis afféle demokratikus „keret”-intézményeket hozunk most létre, amelyek feltételei között nagyon sokféle mozgás, intézményesedés képzelhető el?*

— Azt gondolom, így van. Nagyon sok függ persze a kormányzat adott lépéseitől, de az önszabályozó piaccgazdaságot nem bevezetni kell, hanem a kialakulását kell lehetővé tenni. Ez persze nem lesz olyan egyszerű, hiszen kvázi ki kell neveznünk, hogy ki legyen ebben az országban a tőkés, ami meglehetősen abszurd szituáció, és nem is vesélytelen.

— *Vajon a Kádár-korszakban elindultak-e olyan folyamatok a társadalomban, amelyek a jelenlegi rendszerváltást megalapozhatták?*

— Sokan „Kádár-rendszernek” nevezik ezt az időszakot. Az az érzésem azonban, hogy le fogunk szokni erről. A rendszer – a politikai rendszer – az egypártrendszerű kommunista diktatúra volt, amely azonban már 1953, de különösen 1956 után kereste annak a módját, hogy hogyan tudna úgy berendezkedni a magyar társadalomban, hogy ne kerüljön teljesen szembe a társadalomban meglévő tradíciókkal, mert ha ez megtörténik, a társadalmi robbanások szükségképpen bekövetkeznek. Úgy látom, hogy az egypártrendszerű kommunista diktatúra bizonyos orosz társadalomfejlődési problémákra ugyan időleges és problematikus, de mégis valamifajta választ adott. Ezzel szemben semmiféle pozitív funkciója nem lehetett a közép-európai országokban, így hazánkban sem. Ezt értette meg 1953–56 után a „rendszer”, és igyekezett a társadalmi-kulturális feltételekhez alkalmazkodni.

Kétségtelen ugyanis, hogy Közép-Európa nem tudta elfogadni azt a felülről építkező, totális, monolit szisztémát, amelyet orosz földön lényegében elfogadtak az emberek. Ha nem is járta Közép-Európa egészen a Nyugat útját, de azért csíra formájában kiépültek azok a társadalmi intézmények, amelyek Nyugaton ismeretesek voltak. Ezek az országok a tökéletes önkényuralmat, parancsuralmi rendszert nem voltak hajlandók elviselni, ezért lázadtak ellene 1953-ban, 1956-ban, 1968-ban, 1980–81-ben, stb. Mit jelentett a Kádár-korszak? – hogy visszatérjek az eredeti kérdé-

re... Egy kísérletet arra, hogy hogyan lehetett az orosz kommunizmust a magyar feltételekhez hozzáigazítva bevezetni.

– *Mennyire sikerült ez a Kádár-féle kísérlet?*

– Történelmietlenül nézik azok az elmúlt időszakot, akik azt mondják, hogy a Kádár-rendszer totális csőd volt. A végeredménye persze hogy csőd! De hát ilyen megközelítésben visszatekintve a történelem minden korszaka totális csőd, hiszen minden korszak végül is elmúlt. Például a római birodalom totális csőd volt, mert végül elpusztult? Ennek így nincs értelme! Én inkább újra csak azt emelném ki, hogy a Kádár-korszak az orosz kommunizmusnak a sajátos magyar viszonyokhoz történő adaptálási kísérlete, s ne feledjük, ez 1956 után egyszerűen geopolitikai kényszerűség volt. Adaptációs kísérlet egy olyan társadalomban, amely egyfelől nem szereti ugyan a parancsuralmat, másfelől viszont ahhoz sem szokott hozzá, hogy részt vegyen a politika alakításában. Éppen ezért a kádári hatalom abból indult ki, hogy a magyar embert békén kell hagyni azt mondva neki: „Kaparj, kurta, neked is jut!” Nem szabad rákényszeríteni felülről parancsokat, mert azt nem viseli el, nem szabad pártzemináriumokra kényszeríteni, hanem meg kell engedni, hogy vasárnap elmeheessen kirándulni, építkezni, vagy éppen elmeheessen a templomba. Ha így lesz, akkor nem fog lázadozni a rendszer ellen, mert azt viszont el tudja tűrni, hogy ne legyen beleszólási joga a nagypolitika, egyáltalán a politika bármilyen kérdéseibe. A politikát úgyis úri huncutságnak tartja, nem nagyon érdekli.

Hasonló felemáság jellemezte az alapjában véve pozitív folyamatot, a polgárosodást is. Neveléses lenne azt állítani, hogy az ország nem jóval polgárabb jellegű, mint volt mondjuk a negyvenes évek Magyarországa. A Kádár-korszakban az emberek egy része megtanult egy olyasfajta racionális gondolkodást és magatartást, amely elengedhetetlen feltétele a polgári életformának. Már nem a régies tradíciók irányítják az emberek cselekedeteit, hanem a kalkulációk, a számítás, a dolgok végiggondolása. Ez pedig a polgári gondolkodás alapja, ez az, amit a modern európai fejlődés kitermelt magából.

– *De azért úgy tűnik, hogy a polgárosodás folyamata mégsem ment igazán végbe...*

– Ha a nagy polgári felvilágosítók terminológiájával fejezem ki magam, akkor azt mondhatom, hogy a burzsoá, vagyis a vállalkozó létrejött, a citoyen, az állampolgár még nem. Gazda-

godni lehetett, de azzal a feltétellel, hogy nem avatkozik bele az ember semmibe. Ilyen értelemben az állampolgári, citoyeni magatartás nem alakulhatott ki. Itt állunk egy széthullott társadalomban, amelyben az egyed megtanult kalkulálni, de nem tanulta meg azt, hogy másokkal össze is lehet fogni, sőt még áldozatokat is lehet hozni annak érdekében, hogy létrejöjjön egy olyan érdekszövetség, amely azután még jobban fogja segíteni az egyén lehetőségeinek a kibontakozását. Azt hiszem, hogy nagyon sokat kell pótolnunk az állampolgári öntudat, felelősségérzet területén.

– *Érdeemes lenne az állampolgári öntudat kialakulása szempontjából megvizsgálni a szabad választások eredményeit. Mik a benyomásai? Mennyire segítette elő az állampolgárosodást a választás?*

– Számomra a legtöbb problémát az okozza, hogy bár ebben az országban valóban lezajlott egy rendszerváltás, lezajlott egy forradalom, az ezt „megünneplő” választásokon az embereknek mégis csak hatvanegynéhány százaléka vett részt. Úgy tűnik, hogy a 35–40 százaléknak még mindig teljesen érdektelen az, ami a politikában történik. Az nem igaz, hogy egy nyugatnémet átlagpolgár, aki nem megy el szavazni, nincs tisztában a politikai viszonyokkal. Nem érdekli talán, hogy most újra Kohl jön, vagy Vogel, de pontosan tudja, hogy mi a különbség köztük. Sajnos nálunk annak a 35–40 százaléknak, aki nem ment el választani, valóban fogalma sincs a politikai viszonyokról, sőt még azok között is, akik elmentek szavazni, sok volt a tájékozatlan. Újra-termelődnék tehát továbbra is a régi, rossz reflexek, amelyek aztán más területeken is megmutatkoznak.

– *Például milyen más területeken?*

– A nemzeti érzület is egy sajátos probléma. Ennek egyik vetülete, a „ruszki haza!” – úgy tűnik, megoldódott. A másik a határon túli magyarok sorsa. Én minden vagyok, csak nem nacionalista, sőt kifejezetten megrögzött urbánusnak tartom magam, ám azt mondom, hogy fontos dolog az, hogy mi törődjünk a magyar nemzetiségiekkel. De ezen túl úgy érzem, hogy némi-képpen túldimenzionáltan jelentkeznek a nemzeti tradíciók a politikában. Persze értem, hogy miért: a nemzeti érzések egyrészt negyven éven át totálisan el voltak nyomva, másrészt nem tanulhattunk meg modern politikai terminusokban gondolkodni.

– *Valóban úgy tűnik, hogy a választások során*

is újra alapvető vízválasztó szerepét töltötte be a népies-urbánus ellentét, történelmünk egy régi-régi vitája.

– Így van. Nyugaton egyszerűen nem tudják megérteni, felfogni az ilyen típusú pártok közötti eltéréseket. Az MDF-ről azt mondják, hogy konzervatív, keresztény párt, az SZDSZ pedig egyértelműen liberális pártnak lett kikiáltva. Hát ebből szerintem egy szó sem igaz.

– Akkor mi az igaz az MDF-ről és az SZDSZ-ről?

– Ez az, amit még nem tudhatunk pontosan, mert egyfelől az MDF-ben nemcsak konzervatív, hanem kifejezetten liberális gondolkodók is találhatóak, sőt alighanem keresztényszocialisták is. Az SZDSZ sem pusztán liberális párt, mert van kifejezetten szocialista szárnya is, s emellett konzervatív elemek is jelen vannak benne. (Gondoljunk csak Eörsi István és Tamás Gáspár Miklós szellemi ellentétére.) Ezen az alapon azt mondhatnánk inkább, hogy a két párt ugyanolyan. De mégsem ugyanolyan, mert az SZDSZ-en belüli liberálisok és radikális szocialisták között éles ugyan a vita, ezzel együtt mégis tudják egymásról, hogy ők tartoznak össze, és nem az MDF-en belüli „elvbárátaikkal” keresik a kapcsolatokat. Egyszóval nem a politikai elvek rendeződtek nálunk pártokká, hanem – ahogyan Tamás Gáspár Miklós egyszer találoán mondta – „törzsi” alapon szerveződtek meg pártjaink. Egy régi ellentét, a népies-urbánus ellentét vált partalakulások formáló erejévé, ami nem a legkedvezőbb fejlemény. Persze ugyanakkor az is igaz, hogy például az USA-ban a két párt közötti különbségek sem világnézeti jellegűek, azaz az ottani pártok is „törzsek”. Lehet tehát – mint a példa mutatja! – így is demokratikus formában politizálni, s talán ez nem is olyan nagy tragédia nálunk sem. Nem tudom. Majd meglátjuk, „mi jön ki” a jelenlegi politikai tagolódásból.

– De azért mégis vannak veszélyei annak, hogy nem racionális, hanem sok tekintetben érzelmi alapú pártellentétek alakulnak ki!

– Kétségtelen, hogy a nemzeti irányzatot egy olyan érzület jellemzi, miszerint a másik oldal nemzetietlen, a „másik oldalnak” pedig az az érzése, hogy a népies irányzat 19. századi értelmében konzervatív, antimodernista, stb. Azt hiszem, hogy mindkét vád igaztalan, de mindkét vád „hozzászegíti” az ellenfelet ahhoz, hogy mintegy „realizálja” a vádakat. Ha azt mondják rólam, hogy nemzetietlen vagyok, akkor azért is azt mondom, hogy nem érdekel a nemzeti szem-

pont, ha viszont azt mondják rólam, hogy konzervatív vagyok, akkor nem fogok úgy modernizálni, ahogyan a liberálisok szeretnék. Legyen csak igaza a másiknak!

– Tehát az ellenfelek egy kicsit egymást hozzák létre, egymást teszik markánsná?

– Igen. Ha időben le tudtak volna ülni egymással tárgyalni az asztalhoz, akkor másképpen alakulhattak volna a dolgok. Tudom, hogy most kisebbségben vagyok a véleményemmel, de egy esetleges nagykoalíció esetén, egymással állandóan tárgyalva, mint miniszter a miniszterrel, kénytelen lett volna a két fél kompromisszumokra jutni, racionális szempontok alapján döntéseket hozni, amely döntéseket mindkét félnek vállalnia kellett volna. Akkor nem azt kiabálták volna egymás képébe, hogy nemzetáruló, illetve nacionalista. Akkor rájöttek volna arra, hogy a másik fél is képes olyan logikával gondolkodni, amilyennel saját maguk. A törzsi érzületek megtisztulhattak volna maguktól, ha le kellett volna ülniük egymással szemben, és tárgyalniuk kellett volna racionális kérdésekről, racionális szempontok alapján. Most viszont kormányzat-ellenzék viszony alakult ki az MDF és az SZDSZ között, s jól tudjuk, hogy a modern demokráciákban mi a dolga az ellenzéknek: tücsköt-békát össze kell hordania a kormányzatról. Persze a kormányzat is tücsköt-békát hord ilyenkor össze az ellenzékéről, aminek sajnos az lesz a következménye, hogy egyelőre éleződni fognak ezek a pusztán érzelmi alapú ellentétek, mert lehet, hogy végső soron nincs radikális különbség egy CDU- és egy SPD kormányzat között az NSZK-ban, de azért mindkét fél jól ismeri az eltérések társadalmi gyökerét, programjait, és tisztában van ezek racionális jelentőségével. Ha pedig van igazi, reális különbség a pártok között, akkor hadd szidalmazgassák egymást, ez nem jár különösebb veszéllyel. De ha a mocskolódás csak a személyeknek szól, a habitusnak, és nem a politikának, akkor baj van. Sajnos egyelőre ez éles probléma, mert idegennek érzi az egyik fél a másikat. Az az érzés alakult ki, hogy a másik nem olyan, mint én. Nem az a fő baj, hogy nem azt gondolja, amit én, hanem hogy nem olyan ember, mint én. Ezen változtatni kell, ám mindkét fél úgy gondolja, hogy a másiknak kellene változtatnia. Olyanok ezek a viták néha, mint a családi perpatvarok.

– Ha irányzatokra kívánjuk bontani az új magyar politikai pártokat, akkor mennyire hasz-

nálható a jobboldal – baloldal ellentétből kiinduló, hagyományos elemzési mód?

– A helyzet az, hogy én már nagyon régóta nem tudok mit kezdeni ezekkel a bal–jobb terminusokkal. Akkor döbbsentem rá arra, hogy ez a szó, hogy baloldal, a világon semmit sem jelent, amikor rájöttem, hogy a világ egyszerre baloldalinak tekinti Sztálint, Leonyid Brezsnyevet, azután egy brit munkáspárti kormányzatot, a Bader-Meinhof csoportot és az értelmiségieket, akik világmegváltásról álmodoznak. Akkor mi értelme van ennek a szónak? Azt gondolom, hogy a baloldal és jobboldal kategóriái a posztmodern világban kezdik elveszíteni az értelmüket. De azért nézzük meg alaposabban, hogy mi húzódik meg e kategóriák mögött!

A liberális demokráciákban az egyik agentúra a jobboldal, amely a tőkést reprezentálja, de nem a tőkés osztály érdekeit – mert ez utóbbi számomra már értelmetlen megközelítés –, hanem a tőke zavartalan működését. Ez az irányzat abból indul ki, hogy nem jó, ha túlságosan korlátozzuk szociális intézkedésekkel a tőke működési lehetőségeit, mert ez végül visszaüt. Nem tud az ország gazdagodni, és hiába vannak szociális intézkedések, a legszegényebbek rosszabbul járnak, mint egy olyan országban, ahol jól működik a tőke, és a szociális intézkedések kevésbé pregnánsak. A másik agentúra: a baloldal viszont védi a munkaerőt. Ez az alapvető szerepe. Lassan kezd kialakulni egy harmadik agentúra, mégpedig a természetet védő zöld irányzat.

A politikai palettán eddig megkülönböztettek – még mindig Nyugaton – konzervatív, liberális és szocialista irányzatokat. Új fejlemény, hogy a konzervatív és liberális irányzat „összenőtt” egymással. Thatcher asszony például egy manchesteriánus, liberális politikus-, de vannak bizonyos konzervatív értékei is. Nagyrészt el lehet ezt mondani Kohlról is. „Tiszta” liberálist ma már alig-alig lehet találni. Tehát egyik oldalon a konzervatív liberalizmus, akik a tőkét, a másik oldalon a szociáldemokrácia, akik a munkaerőt védik elsősorban. Viszont a tőkésnek is szüksége van a munkaerőre, hiszen ha nincs munkaerő, akkor a tőke nem tud működni, és fordítva is hasonló a helyzet. Így ezek az irányzatok sok tekintetben szorosan összetartoznak, s egyáltalán nem szabad elhanyagolni a harmadik irányzatot, a környezetvédelmet, amelyik azt hangoztatja, hogy a liberális alapú fejlődés nem mehet így tovább, mert ha az eddigi „nyugati” úton

megyünk tovább, annak a fejlődés látja majd kárát, s ez katasztrófához vezethet.

– Akkor tehát mégis létezhettek ezeknek a fogalmaknak valamifajta értelme?

– Úgy vélem, nincs sok értelme annak, hogy a szociáldemokráciát továbbra is baloldalinak nevezzük. A baloldaliságnak addig volt jelentősége, amíg azt hihettük, hogy létre tudunk hozni egy olyan világot, amely kiküszöböli a modern társadalmak alapvető ellentmondásait. Azt hiszem ma már nem tudunk létrehozni egy ilyen ideális világot, s minden olyan kísérlet, amely erre irányul, katasztrófába torkollik, mert iszonyatos társadalmat hoz létre: tönkreteszi az emberi munkaerőt, a természetet, az emberi kapcsolatokat, egyszóval mindent tönkretesz. A feladatunk sokkal inkább az lehet, hogy egy olyan intézüiórendszer hozzunk létre, amelyik mindig reagálni tud az éppen aktuális ellentmondásokra, és a lehető legkevesebb erőszakossággal tudja ezeket feloldani.

Nézzük meg például a különbséget: hol tart a nyugat-európai zöld mozgalom, és hol tart a magyar? Miért? Azért, mert a nyugati liberális demokrácia egy olyan intézményrendszer, amely ha nem is azonnal, de elég hamar tudja integrálni az új mozgalmakat. Persze eleinte Nyugaton is gátolták a zöldeket, de semmit sem tudtak intézményesen tenni ellenük, mert hiszen a véleménynyilvánítás, a szervezkedés intézményes garanciái adva vannak, s mivel adottak az institutionális garanciák, jelentkezni tud, érvényesülni tud egy új agentúra, amely az újonnan jelentkező társadalmi problémákra hívja fel a figyelmet. S mi van nálunk? Az ökológiai mozgalom alig-alig tudott érvényt szerezni magának, a legelemibb környezetvédelmi kérdések felvetése szinte politikai bűncselekménynek számított. Nem hogy tüntetni nem lehetett az utolsó évekig, de még csak meg sem lehetett említeni ezeket a kérdéseket.

Tehát azt hiszem, hogy a baloldaliság és jobboldaliság ellentéte fokozatosan lényegtelen kérdéssé válik, és mint fő probléma lekerül a napirendről. Ennek addig volt értelme, amíg alternatív társadalmi formációkban gondolkodtunk. Ha már „csak” intézményekben, eszközökben gondolkodunk, amelyek menedzselni tudják a különböző társadalmi konfliktusokat, akkor már újfajta szempontokat kell találnunk a politikában.

– Úgy tűnik, hazánkban a rendszerváltás során egyszerre kerülnek felszínre az Ön által említett tradicionális és modern konfliktusok. Hogyan lehet ezeket egyszerre kezelni?

– Azt hiszem, hogy a tradicionális konfliktusok sokkal kevésbé valóságosak, mint inkább érzületek, miközben a modern konfliktusokat korántsem tudjuk úgy kezelni, mint ahogyan a nyugati világ arra már képessé vált, mert ehhez hiányoznak az erőink, a strukturális feltételeink, stb. Mindezt egybevéve jelen pillanatban hazánkban csak a liberális politikának vannak egyedül esélyei, mert azt kell hogy mondjam – akármilyen szomorú ez számomra, a volt baloldali számára –, a szociális szempontokat most öngyilkosság volna előtérbe helyezni. A semmit ugyanis nem lehet igazságosan elosztani. Előbb fel kell halmozunk a tőke és a javak nagy mennyiségét ahhoz, hogy a későbbiekben annak igazságos elosztásáról vitatkozhassunk. Úgyhogy én azt hiszem, hogy akár az MDF-nek, akár az SZDSZ-nek, ha nem akar katasztrófapolitikát folytatni, akkor liberális politikát kell követnie mindaddig, amíg az ország el nem érkezik egy olyan gazdasági nívóra, ahol már komolyan és reálisan lehet a társadalmi újraelosztás problémáján gondolkodni.

– *Milyen társadalmi berendezkedés jöhet létre a rendszerváltás következményeként Magyarországon? Mi lesz benne a tipikusan európai és a speciálisan magyar?*

– Meggyőződésem, hogy mindenféleképpen az lenne a kedvezőbb, ha az ország struktúráját tekintve egyre inkább a nyugati országokhoz hasonlítana. Mit jelent ez? Franciaország centralizált ország, Németország szövetségi állam, a landok közötti nagy különbségekkel Svájcban erős helyi demokrácia van. Ez jellemző az USA-ra is, stb. Ezek a különbségeken túlmenően mégis a liberális demokrácia az a berendezkedés, amely diadalt ült a fejlett világban. Hogy a liberális demokráciában mi legyen a speciálisan magyar? Ezt nehéz megfogalmazni. Persze hogy törődnünk kell a határainkon túli magyar kisebbség sorsával, mert ki törődne velük, ha mi sem? Ennyiben szükség van tehát nemzeti politikára, de hogy ezen túl milyen magyar sajátosságok alakulhatnak ki, megfejthetetlen. Ezeknek a specialitásoknak egyébként maguktól kell adódniuk. Tény viszont, hogy a kelet-közép-európai-ság valamifajta hasonlóságot jelent ezen országok között éppen azért, mert hasonló történelmük van. Ha jó irányba halad tovább a fejlődés ebben a régióban, akkor a közép-európai országok között inkább a hasonlóságok fognak dominálni, mintsem a különbségek.

– *Azért úgy tűnik, a nemzeti típusú pártok*

gyakran hivatkoznak a magyar tradíciókra, sajátosságokra programjaik megfogalmazásakor...

– Például mire?

– *Az MDF elég sokat beszél az önkormányzatok, a municipalitás fontosságáról és hagyományáról.*

– Persze, ez rendben is van. A nyugati demokratikus intézüi rendszerbe is beilleszkedő elv ez, helyes irányzat, de szinte minden nyugati országban megvan a maga jelentősége. Ezzel együtt is bizonyos értelemben konzervatívnak tekintem magamat abban, hogy tudom, nem lehet csak racionális sémákkal felépíteni egy társadalmat. A problémamegoldó gondolkodásnak feltétlenül építenie kell a tradíciókra. Ebben az értelemben, ha van speciálisan magyar tradíció, amely beépíthető egy liberális-demokratikus fejlődésbe, nemhogy be szabad, de be is kell építeni. Annál is inkább, mivel a tradíciókkal szemben nem lehet politizálni, társadalmi programot érvényesíteni. Tradíciókat csak alakítani lehet, lassan fejleszteni. Olyat nem lehet mondani, hogy mindaz, ami specifikusan magyar, az csak az elmaradottság jele, ne törődjünk vele, hanem valósítsuk meg azt, ami a legfejlettebb. Vegyük a mintákat egy az egyben onnan, ahol a dolgok a legjobban működnek. Ez nemcsak embertelen alapállás, hanem komoly politikai hiba is. Egy olyasfajta látszólag pragmatikus gondolkodás, ami a végén a maga ellentétébe csap át. A száraz, racionális gondolkodásnak a tradíciók ellenállnak. A kommunizmus is valamifajta látszólag racionális elméletet kívánt megvalósítani, s ebből a szempontból nézve nem is csoda, hogy végül is rosszul sült el a dolog. Persze nemcsak a rosszat, de a jót sem lehet a helyi, történelmi hagyományok ellenére megvalósítani. Bármilyen furcsa, de ebből már a Kádár-hatalom is megértett valamit.

– *Milyen veszélyek leselkednek ránk a liberalizálódás és demokratizálódás folyamatában?*

– A veszélyt én főleg abban látom, hogy létrejön egy tehetetlenségi állapot, hogy regenerálódna a régi mentalitások, megrögzöttségek. Diktatúra nélkül ugyan, liberális feltételek között, de esetleg megmaradhat a „kaparj kurta, neked is jut” szemlélet, s nem tudja magát igazán megszervezni a társadalom. Éppen azért, mert túlságosan szétverték az emberek közötti alapvető kötőszöveteket. Nem látok már semmiféle reakciós veszélyeket, nem látom annak a veszélyét sem – amitől sokan félnek –, hogy ha az MDF-kormány megbukna, akkor az SZDSZ-kormány

túl radikálisan és szélsőségesen liberalizálná a gazdaságot, ami erősen polarizálná a társadalmat. Azt gondolom, a miniszteriumok élén ülve a végső döntések korántsem lehetnek olyan radikálisak, mint ahogyan az az eredeti elképzelésekben szerepelt.

A veszély éppen nem a folyamatok radikalizmusában rejlik, hanem abban, hogy valahol itt állunk tehetetlenül és nem tudjuk, hogy mit is kell pontosan csinálnunk. Azt gondolom, hogy azok a struktúrák és magatartások, amelyek évtizedek során kialakultak, továbbra is léteznek. Ezek nem túl kedvezőek egy vállalkozói társadalom számára – a „vállalkozóit” itt a szó legszélesebb értelmében, tehát nemcsak a gazdaságra korlátozva használom. Félek, hogy ezek az adottságok visszahúzó erejűek és túl nagy inercia alakult ki már a társadalomban. Nem félek semmiféle nacionalista, vagy antiszemita kilengésektől sem, sokkal inkább attól, hogy mégsem történik semmi, vagy legalábbis semmi lényeges.

– Ez azt is jelenti, hogy átmentődnek olyan, például gazdasági monopolhelyzetek, amelyek kívül esnek a liberális politika hatókörén, s amely monopóliumok béklyóznak a vállalkozás mozgásterét?

– Szerintem nem is annyira a monopóliumokról van szó, hanem a rögzült magatartásokról: ha egy országban mindenki lusta, akkor ott nagy baj van. Egy versenyre, vállalkozásra épülő társadalomban a többség aligha lehet lusta. Eszembe jut ezzel kapcsolatban egy külföldi példa. A kelet-berlini repülőtérén vártam, hogy érvényesítsék a repülőjegyemet ugyanazzal a komputerrel, amellyel a nyugati repülőtereken is ugyanezt teszik. Ez az érvényesítés itt háromnegyed óráig tartott, ami többszöröse a megszokott átlagnak. Azt gondolom, hogyha holnap az Interflugot átfestik Lufthansára, attól még nem változik meg az NDK-s mentalitás. Nálunk azonban a német egység után már elképzelhető, hogy ha egy volt NDK-s dolgozó nem megfelelően végzi a munkáját, akkor őt hazaküldik, hiszen van helyette más. De vajon mi lesz nálunk, ha mindenki egyformán lassan dolgozik?

Tévedés lenne azt hinni, hogy az emberi természetbe van építve a konkurenciára való beállítottság. A piaci verseny egyfajta játék, amelyet a Nyugat évszázadok alatt tanult meg játszani. Ezzel szemben a harmadik világban sok he-

lyütt liberális demokrácia van mint politikai forma, és önszabályozó piac mint gazdasági mechanizmus, a dolog nem működik mégsem. Miért? Mert a játékosok – az ország lakosai – nem játszószák a játékot. Nem igaz az – ami a 19. századi liberális gondolkodásnak a túlzása! –, hogy az emberekbe be van programozva a piaci versenyszellem, és ha megadják nekik az intézményes lehetőségeket, akkor azonnal szíves örömmel versenyezni kezdenek. Lehet, hogy helyette inkább azt mondják: nekem úgy is jó, ahogy van, én csak pecázni akarok! És ha egy egész ország pecázni akar, és azt mondja, hogy versenyezzen helyette másvalaki, akkor mi lesz?

Egyszóval ezek az én félelmeim: amikor liberális gazdaságról és demokratikus politikáról beszélünk, akkor gyakran elfelejtjük, hogy az egészet valahol egy attitűd, egy kultúra működteti, és enélkül pedig nálunk sem lesz igazi fejlődés.

– Azért bizonyos jelek arra mutatnak, hogy kezd kitermelődni nálunk egy kockázatos, merő, mozgékony vállalkozói réteg.

– Igen, de nagyon visszahúzhatja ezt a réteget a többiek restsége, lustasága. Hosszú marxista korszakom után ismertem fel azt, hogy Marx mögött egy sajátos antropológia húzódik meg, ami teljesen azonos a 19. századi liberális antropológiával. Ez az antropológia abból indul ki, hogy az ember egyszertűen egy versengő állat. Marx is ezt gondolta. Egyfajta erkölcsi felháborodásból megpróbálta ezt a versengést visszafogni, megszüntetni a kommunizmus koncepciójával. Ez az antropológiai elképzelés azonban nem helytálló, s ezt a harmadik világ tapasztalatai is bizonyítják. Az európai történelem kényszerítette rá az embereket a piaci versenyre, amiben a gazdasági kényszerűségeken túl még például éghajlati tényezők is szerepet játszhattak, hiszen ahol a banán „magától” nő a fán, ott nem kell versenyezni.

Hogy mi fog történni nálunk ebben az országban, ahol negyven éven át a racionális magatartás eléggé háttérbe szorult, azt nem lehet megjósolni. Minden azon múlik, hogy az a kalkuláló, haszonelvű mentalitás, amely a Kádár-korszakban bizonyos körökben mégiscsak elterjedt, mennyire tud mértékadó magatartássá válni, és nem megtűrt, hanem elismert életformává alakulva követőkre találni a társadalomban.